

POETA ARDENS — FEJEZETEK LUCANUS KERESZTÉNY RECEPCIÓJÁNAK TÖRTÉNETÉBŐL

A pogány kultúra keresztény recepciója sokat köszönhet Augustinus állásfoglalásának, aki a *De doctrina Christiana*ban a kereszténység előtti századok hagyatékáról azt mondja, hogy azt nem kell mindenestül elutasítani, mert olykor még az egy Isten tiszteletével kapcsolatban is értékes megállapításokat tartalmazhat¹. A pogány szerzők felhasználásának és általában a keresztények hozzájuk való viszonyulásának vizsgálata különösen indokolt olyan pogány szerzőkkel kapcsolatban, akik, ha csak közvetetten is, de kapcsolatban álltak a kereszténységgel. E szerzők közé tartozik Marcus Annaeus Lucanus, akinek bőséges és változatos írói-költői munkásságából mindössze egyetlen mű, a Caesar és Pompeius között lezajlott polgárháborúról szóló *Pharsalia*, illetve a kézirati hagyományban elterjedtebb címen, *Belli civilis libri decem* maradt fenn.

Dolgozatomban igyekszem rávilágítani, milyen nagy hatása volt Lucanusnak a kereszténység államvallássá válása után is, és pedig nemcsak történeti forrásként, vagy tudományos kérdések megválaszolásához szolgáló adalékként, hanem filozófiai, sőt esetenként teológiai területeken is. Bemutatom a Lucanus-szöveg felhasználásának módjait, és azt a momentumot, amely a jelek szerint a költő kedvező keresztény megítélésében legalább olyan nagy szerepet játszott, mint az a körülmény, hogy a szerző a kereszténység megszületése utáni évtizedekben élt és alkotott, s életének egy-némely mozzanata szinte előírta a keresztények iránta való szimpátiáját.²

A keresztények Lucanus iránti rokonszenvének okait két csoportra kell osztanunk. Egyrészt abból származnak, hogy a keresztények a hit szempontjából hogyan ítélték meg a költőt. A másik csoportban szereplő okok túlmutatnak az előbbieken: forrásuk az, hogy a keresztények mint a po-

¹ *Doctrinae omnes Gentilium non solum simulata et superstitionis figmenta gravesque sarcinas supervacanei laboris habent, quae unusquisque nostrum duce Christo de societate Gentilium exiens, debet abominari atque devitare; sed etiam liberales disciplinas usui veritatis aptiores, et quaedam morum praecepta utilissima continent, deque ipso uno Deo colendo nonnulla vera inveniuntur apud eos; quod eorum tanquam aurum et argentum, quod non ipsi instituerunt, sed de quibusdam quasi metallis divinae providentiae, quae ubique infusa est, eruerunt, et quo perverse atque injuriose ad obsequia daemonum abutuntur, cum ab eorum misera societate sese animo separat, debet ab eis auferre christianus ad usum justum praedicandi Evangelii. Vestem quoque illorum, id est, hominum quidem instituta, sed tamen accommodata humanae societati, qua in hac vita carere non possumus, accipere atque habere licuerit in usum convertenda christianum* (Aug. de doctrina Christiana II), vö. E. NORDEN, Die antike Kunstprosa vom 6. Jahrhundert v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance, Leipzig 1898, 679.o.

² Lucanus utóéletével ebben a korszakban a következő munkák foglalkoznak: Walter FISCHLI, Studien zum Fortleben der Pharsalia des M. Annaeus Lucanus, Eugen Haag Verlag, Luzern, 1943/44, különösen az 1. (7-17) és 2. fejezet (18-44); René BRAUN, Tertullien et les poètes latins, in: Approches de Tertullien, Vingt-six études sur l'auteur et sur l'œuvre (1955-1990), Collection des Études Augustiennes, série Antiquité 134, Institute d'Études Augustiennes, Paris 1992, 97-109; Timothy David BARNES, A Pagan Education, in: Tertullian. A Historical and Literary Study, Clarendon Press, Oxford 1971.

gány kultúra örökősei miképpen viszonyultak a pogány kultúra hordozóinak értékítéletéhez. Az utóbbiak vizsgálata ezen ítéletek öröklődésével kapcsolatban is értékes felvilágosítást nyújt.

Lássuk, milyen tényezők játszottak szerepet abban, hogy a keresztények miként látták Lucanust a hit szempontjából.

Először is Lucanus életútjának bizonyos eseményei számot tarthatnak a Krisztusban hívők érdeklődésére. A költő az ifjabb Seneca unokaöccse volt, s a keresztény etikai elvekhez oly hasonló nézeteket valló stoikus filozófus szintén rendkívüli népszerűségnek örvendett a keresztények táborában. Kettejük kapcsolatáról köztudott lehetett még, hogy a *Pharsalia* utólagos, a költő öngyilkossága utáni redakciójáról is Lucanus nagybátyja gondoskodott. Ez a tény azért is lehetett nagy horderejű a szerző megítélése szempontjából, mivel ugyanennek a Senecának Szent Pálhoz írott leveleket is tulajdonítottak. Maga az Annaeus *nomen gentile* ugyancsak szinte ajánlólevél, hiszen az Annaeus-nemzetség egyik tagja Gallio néven Achaia helytartójaként szerepel az Apostolok Cselekedeteiben.

Szintén fontos, ha nem is jóindulatú szereplője Lucanus életrajzának Nero, akinek keresztényekkel szembeni kíméletlen eljárását Róma égése után az üldözöttek utódai ugyancsak nem feledték. Maguk a korabeli rómaiak is nehezen szabadultak a zsarnoki princeps emléktől, nem beszélve a keresztényekről, akiknek képzeletében Nero alakja a Sátánnal és az Antikrisztussal azonos megítélés alá esik. Az „ellenségem ellensége a barátom” elv alapján is kijárt Lucanusnak a rokonszenv, hiszen köztudott volt, hogy az első Neronián, miközben Lucanus a *Pharsalia* sorait recitálta, a princeps egyszerűen kivonult a nézőtérről, antik kommentátorok szerint azért, mert féltékeny volt Lucanus tehettségére. Ekkor a költő, bár addig a Nero körüli *cohors amicorum*hoz tartozott, szembefordult a princeps-szel, rövidesen csatlakozott a Piso-féle összeesküvéshez, és 65-ben Nero összeesküvőként halálra ítélt.

Tény az is, hogy Lucanus eposzát az istenapparátus mellőzésével komponálta: tehát maga a mű szemlélete, történelemfelfogása is rokonszenves lehetett a keresztény olvasónak. Lucanus eposzában az istenek helyét a cselekmény motivációjában részint kivételes helyzetű emberek veszik át, részint – még hozzá nagyobb részt – a *fatum*, melynek képzeletében – ha Lucanus olykor panaszt is emel a sors vaksága ellen – természeténél fogva mégiscsak közelebb áll a keresztény *Providentiához* és *Deushoz*, mint a más eposzokban hemzsegő istenek. Ide kívánczik még az a körülmény is, hogy a költő, még ha olykor szóba is hozza az isteneket, ezt szinte kizárólag azért teszi, hogy hangsúlyozza részvétlenségüket az emberi világot elárasztó igazságtalanság iránt.

A Lucanus népszerűségét keresztény szempontból indokoló tényezők felsorolása után át térünk annak a vizsgálatára, hogy miképpen idézik az egyházatyák Lucanust Lactantiustól a 7. századig. Ennek előkészítéseként rövid kitekintést teszünk a Lucanus kora és Lactantius első idézete közötti időszak Lucanus-recepciójával kapcsolatban, majd a Lucanus-citátumok jellegét tárjuk fel. Az idézeteket három csoportra osztva vizsgáljuk: legelőbb azokat, ahol az idézés motívuma éppen a költő pogány mivolta volt. Ezután az idézeteket tematikusan csoportosítjuk. Legvégül külön vesszük szemügyre Lucanus idézésének módzatait, az idézetek felvezetését, és ebből kívánunk tanulságot levonni a Lucanus kedvező keresztény megítélésében szerepet játszó okok második csoportjával kapcsolatban, ily módon térve vissza a bevezetőben ígért újabb adalékra arra nézve, hogy miként öröklődik tovább a pogány esztétika egy-egy ítélete a keresztény századokban is.

A *Belli civilis libri decem* könyvei közül az első három készült el az első *Neroniáig*, a következő hét könyv pedig ezt követően, nem egészen négy év alatt. A mű befejezetlen, a redakciót, mint már említettük, nem is maga Lucanus végezte. A *Pharsalia* jellegzetes terméke az irodalom 1. századi megújulásának, s mint minden, ami szokatlan, saját korában is nagy vitákat váltott ki, tény azonban, hogy jelentős hatást gyakorolt a kor epikájára: Statiusra, Silius Italicusra és Valerius Flaccusra. Petronius Satyriconjában parodizálja a *Bellum civile*t: minieposzt ír Lucanus modorában³.

³ Vö. még Petr. Sat. 118.c.: *Non enim res gestae versibus comprehendae sunt, quod longe melius historici faciunt, sed per ambages deorumque ministeria et fabulosum sententiarum tormentum*

Statius *genethliacont* küld a halott költő születésnapján Lucanus feleségének, Argentariának, Martialis védi a költőt az őt ért vádaktól: nem a kritikusok, hanem a kereslet dönti el, hogy ki a jó költő.

Az új irodalmi stílus körüli vitákra igen jellemző Quintilianus Lucanusról mint költőről alkotott véleménye: *Lucanus ardens et concitatus et sententiis clarissimus et, ut dicam quod sentio, magis oratoribus, quam poetis imitandus* (Quint. inst. 10, 1, 90). *Institutiójának* a leendő szónok olvasmányaival foglalkozó részében tehát Lucanus nyelvezetének minden szépsége ellenére inkább szónokinak, mintsem költőinek minősíti a poéta előadói attitűdjét.

Tacitus *Dialogusában* (20. c.) Aper Lucanust a modern költők között tartja számon, aki nek nyelvezetét a jelenkor szónokai is bizvást utánozhatják: *Exigitur enim iam ab oratore etiam poeticus decor, non Accii aut Pacuvii veterno inquinatus, sed ex Horatii et Vergilii et Lucani sacrario prolatus. Horum igitur auribus et iudiciis obtemperans nostrorum oratorum aetas pulchrior et oratio exstitit.*

A Kr. u. 2. században, amikor az ízlés újabb gyökeres változáson ment keresztül, bizonyos fokú tartózkodással fogadják a polgárháború megénekelőjét: Fronto nem áll finom gúnyt űzni belőle, a költő technikájával és stílusával kapcsolatos aggályok azonban például Florust a legkevésbé sem akadályozzák abban, hogy történeti forrásként bőségesen használja Lucanus szövegét⁴.

Lucanus ezután közel egy évszázadra eltűnik a szemünk elől, hogy aztán Lactantius és Tertullianus munkáiban bukkanjon fel újra, akik – sok más szerző között – Lucanus is forrásként használták. Ha Lucanus utóéletét akár csak a Lactantius utáni első századokban kívánjuk vizsgálni, zavarba ejtően bőséges anyagra bukkanunk. A keresztény költészetben se szeri, se száma a Lucanus-allúzióknak. A költői formakincs ilyen módon való továbbélésével azonban ezúttal nem kívánunk foglalkozni. A próza is változatos módokon, sokféle helyzetben nyúl vissza Lucanushoz. Ezeket az idézeteket a következőkben az imént felvetett szempontok szerint vizsgáljuk.

Először tehát lássuk azokat az idézeteket, melyeknek motívuma Lucanus pogány mivolta. Ebbéli minőségében idézi a szerzőt Augustinus két, a 420-as évek elején született művében. Közülük az egyik a *De cura pro mortuis gerenda*. Itt Lucanus szerzősége olyan kevésbé számít, hogy Augustinus csak a *poetae* egyikéként hivatkozik rá (2. c.): sokszor egész hadseregek maradtak temetetlenül minden érdemük ellenére, s ha ezzel kapcsolatban a pogány költők olyanformán nyilatkoznak, hogy „*coelo tegitur, qui non habet urnam*” – vagyis akinek nincs hamvedre, az ég földi testét – idézi Lucanust (b. c. 7, 819) –, akkor mennyivel kevésbé kell a holtak temetetleniségével a keresztényeknek foglalkozniuk. Nem tekinthetünk el azonban attól, hogy ne hívjuk fel a figyelmet ebben az esetben a költői intenció és az idézői értelmezés különbözőségére: az a Lucanus aligha a temetés szükségességét cáfolva írta mindezt, aki műve 9. könyvében a fájdalomra tetőfokán lévő, hitvesét és egész életét sirató Cornelia szájába ezt a mondatot adja: *O bene nudi Crassorum cineres! Pompeio contigit ignis invidia maiore deum* (b. c. 9, 64 skk.). Ha Augustinus eljárása itt az egész interjúkból mondatokat kiragadó riportere emlékeztet is, ne feledjük, az idézésnek ez a technikája, azaz az idézetet a mű egészétől elkülönítve történő értelmezés lehetősége sokat nyomott a latban, amikor a keresztények a pogányok teauruszából felhasználható kincseket válogatták.

Az idézeteket nemcsak a kontextustól, hanem a szerzőtől elkülönítve is kezelhették. Ennek mi sem ékebb bizonyítéka, mint az, hogy amikor Augustinus Lucanus Erichtho-jelenetét citálja (de civ. Dei 4. c.), ahol a költő kifejti, hogy a thessaliai boszorkány képes volt lekántálni az égről a holdat, hogy az hatóerejét közelebből adhassa át az alá tett varázsfüveknek (*donec suppositas ... propior despumet in herbas*, Lucan. b. c. 6, 503), nem bélyegezte a témával szemben nagyon is elfogult szerzőt megrögzött hazudozónak, annak ellenére, hogy itt név szerint idézi őt, holott ehhez egybűt nem mindig ragaszkodik, és az a tény, hogy a költő eposzában a halottidézés témájának is nagy

praecipitandus est liber spiritus, ut potius furentis animi vaticinatio appareat quam religiosae orationis sub testibus fides.

⁴ Eugen WESTERBURG: Lucanus, Florus und Pseudo-Victor, RhM N.F. 37 1882 35–42

teret szentelt, nem teszi hiteltelenné őt a keresztény szerzők szemében, s nem veszélyezteti a tőle származó egyéb idézetek bizonyító erejét.

Szintén ekkorra datálható Augustinus egy másik helye a *Contra Iulianum*ban (5, 9, 38. §), ahol a Lucanus-idézet hatályát ismét a szerző pogány mivoltából meríti. „*Gyakran szívesen idézed – mondja, Lucanus szerzők vélekedését, melyek, úgy gondolod, segítségére vannak. Ha tudod, figyeld hát meg tisztességes szívvel, mit írt egy költő Catóról.*” Maga Augustinus is egy pogány költőhöz folyamodik tehát, és négy sort idéz Lucanus 2. könyvbéli Cato-leírásából, hogy azzal egy Szent Pál-idézetre kifuttatott, a *voluptashoz* való keresztény viszonyt firtató érvelést támasszon alá. A hosszas idézet szerzője itt sem fontos, annál fontosabb, hogy még egy pogány szerző szentenciájával is támadható az eretnek érv. Az, hogy a költőt Augustinus itt sem nevezi meg, azért is érdemel figyelmet, mert az idézet hosszúsága miatt alighanem utánanézett a helynek, s nevesíthette volna, ha akarja, nem úgy, mint egy pár szavas, fejből idézhető, és szállóigészerűen használható szöveghely esetében.

Szintén pogány szerzőként idézi Augustinus Lucanust a *Contra Iulianum* egy másik helyén (2, 10, 35. §), ahol már ki sem emeli, hogy idézetről van szó, sőt tovább folytatja, mondhatni fokozza a lucanusi képet: „*usque adeo permiscuit imis longus summa dies*” (vö. Lucan. b. c. 3, 138-139), s annyira összekeveredik a fény és a sötétség fogalma, hogy egy Pelagius, egy Coelestius, egy Iulianus látónak mondható, míg egy Hilarius, egy Gregorius vagy egy Ambrosius viszont vaknak?

Míg az idézésnek ezt a módját, vagyis egy tévelygőnek egy pogány létére nála világosabban gondolkodó szerző véleményével való szembesítését, legalábbis Lucanusszal kapcsolatban, csak Augustinusnál találjuk meg, annál bőségebb a tematikus idézetek sora, melyek Ambrosiusnál, Cassidorusnál és Isidorus Hispalensisnél is előfordulnak, akik közül Isidorusról Lucanus-idézeteinek nagy száma miatt külön is szólunk.

Ambrosius 380 körül írt 6. levelében (14. c.) idézi Lucanust. Az idézés módja megegyezik az imént taglalt Augustinus-helyével: Izrael fiainak háborújával kapcsolatban idézi Lucanus híres szavait a *Bellum civile* elejéről: *jure quidem pro delicti pretio bellatum adversum propugnatores flagitiorum, sed misere in sua populum conversum viscera, et bello civili utrumque afflictum*. Az idézet önmagán túlmutató jelentőséggel is rendelkezik, amennyiben arra utal, hogy a háború, különösen pedig a polgárháború témája még a 4. században is Lucanust juttatta a művelt olvasó eszébe. Az, hogy Lucanus neve Ambrosiusnak is eszébe jutott volna a hely papírra vetésekor, nem igazolható, mégis rávilágít arra, hogy a háború mint téma egyik par excellence feldolgozásának alighanem a Lucanusé számított.

Augustinus a *De civitate Dei*ben kétszer is hivatkozik Lucanusra szintén a háború témakörében: egy helyen, ahol a Marius és Sulla közötti polgárháborút idézi fel, meg is nevezi a költőt, és őt somnyi részletet idéz tőle (3, 27), később (15, 5) Romulus bűnét Káin vérbűnéhez hasonlítva ugyancsak egy Lucanus-idézetet talál a legszemléletesebbnek, bár ezúttal csak egy „*poeta quidam*”-mal hivatkozik a szerzőre: *Fraterno primi maduerunt sanguine muri* (Lucan. b. c. 1, 95). Az első citátumban az is szembetűnő, hogy az idézetet egy Lucanusra is oly jellemző oxymoronnal vezeti be: *De hac enim vindicta, quae perniciosior fuit, quam si scelera, quae puniebantur, impunita relinquerentur, ait et Lucanus* (August. de civ. Dei 3, 27). A mondat olyan hatást kelt, mintha fogalmazásmódjában fel szeretné vezetni az utána következő idézetet.

Hieronymus 123., Ageruchiához írott levele (17. c.) a római történelem viharaival kapcsolatban nemcsak idézi Lucanus egy szentenciózus részletét: „*Potentiam Romanae urbis, ardens Poeta describens, ait: Quid satis est, si Roma parum est* (Lucan. b. c. 5, 274).”, hanem szellemes játékot folytat az idézett hellyel: „*Quod nos alio mutemus elogio: Quid salvum est, si Roma perit?*” Az idézett szerző itt sincs megnevezve, „*ardens poeta*”-ként jelöli meg Hieronymus, s ezzel nem a szóismétlést akarja elkerülni, vagyis csak másként említi a másutt már megnevezett Lucanust, ugyanis másik Lucanus-idézet nincs a levélben. Ennek az idézetnek a jelentőségére még visszatérek.

Lucanus neve tehát alighanem felidézte művének témáját, a háborút, illetve annak még szörnyűbb formáját, a polgárháborút. Isidorus Hispanensis az *Etymologiae* 18. könyvének *De bellis* fejezetében a polgárháborúk külön alfaját alkotja meg a *Pharsalia* híres kezdősorai alapján: *Plusquam*

civile bellum est, ubi non solum cives certant, sed et cognati. Példának hozza rá a Caesar és Pompeius közötti polgárháborút, de nemcsak a két főszereplő após-vő viszonya miatt, hanem azért is, mert ebben a háborúban egyébként is testvér a testvérral, atya a fiúval harcolt. A név szerinti Lucanus-idézet csak ezután következik.

A tematikus csoportokban továbbhaladva szenteljünk most figyelmet két olyan helynek, ahol egy-egy Lucanus idézet támaszt alá egy keresztény szempontból igen fontos jelentéstani problémát. Az első hely Augustinus *De fide, spe et charitate* 8. fejezetében olvasható, ahol a szerző a *sperare* és *timere* jelentését különíti el. Mint állítja, egy költő (*poeta quidam*) ezt megfelelően választotta el a félelem fogalmától, amikor azt mondta: *liceat sperare timent* (Lucan. b. c. 2, 15). Nem hihetjük, hogy itt Augustinus nem tudta kitől idéz, ugyanis szembeállítja Lucanus helyét egy másik költővel (*poeta alius*), akiről azt is tudja, hogy költőként jobb, mint az előző, a szót mégsem a megfelelő értelemben használja, amikor azt mondja: *hunc ego si potui tantum sperare timorem* (Verg. Aen. 4, 419). Ugyanennek a két igének a jelentését Isidorus a *Differentia*ében ugyanezekkel a példákkal állítja szembe, csak ő a költőket is megnevezi, és mindössze különösnek találja a *sperare* vergiliusi használatát.

A tematikus idézetek sorában érdemes külön kezelni Isidorus Hispanensis *Etymologiae*ját, ahol a legváltozatosabb témákkal kapcsolatban lépten-nyomon Lucanusszal találkozhatott az olvasó. Lucanus az enciklopédiaíró számára is aranybánya volt: felhasználható földrajzi, vízrajzi, matematikai, csillagászati, grammatikai fejezetekben éppúgy, mint a hajózási, hadászati, zoológiai és botanikai, valamint mezőgazdasági fejezetek írásakor. Ugyancsak tudományos forrásként használja *Ad Sisebutum regem* c. művében. Az *Etymologiae* kapcsán szót érdemel az a körülmény, hogy 12. könyvének 4. fejezete túlnyomórészt Lucanusra épül, mégpedig a *Bellum civile* 9. könyvének kígyókatalógusára, ahol Lucanus Cato libyai menetelésével kapcsolatban több száz sort szentel a katonákat tizedelő veszedelmesebbnél veszedelmesebb kígyófajták részletezésének. Ezeket a fajtákat Isidorus is ismerteti a hozzá tartozó Lucanus-idézetrel, s a költőtől oly bőségesen idéz, hogy helyenként a forrást már meg sem nevezi.

Végezetül térjünk át az idézetek kontextusának tanulságaira. Ezeket már egyes helyek ismertetése kapcsán fentebb említettük, ti. hogy némelykor az idézett kiléte nem annyira fontos, mint inkább pogány mivolta. Az is kiderült, hogy az idézés módja bizonyos esetekben arra utal, hogy a szerző szállóigészerűen idéz. Nem lehetetlen, hogy ezeknek az idézeteknek egy része a vizsgálat tárgyát képező századokban már létező florilegiumokból származik.

Különösen érdekes egy Hieronymusnál található Lucanus-idézet felvezetése. A hely a már említett Ageruchia-levéliben található, ahol Hieronymus Lucanust nem név szerint idézi, hanem „*poeta ardens*”-nek titulálja. Említettük, hogy a kifejezés nem tekinthető a már korábban előfordult név egyszerű helyettesítésének, hiszen a levélben Lucanus neve nem fordul elő. Hajlamosak lennénk tehát egyszerűen semmitmondó jelzőnek venni az „*ardens*” szót, ha nem lenne szembetűnő, hogy Hieronymus a szót éppen Lucanusszal kapcsolatban használja, akiről Quintilianus így nyilatkozik: *Lucanus ardens et concitatus* ... Amennyiben az *ardens* melléknév használata személyekkel, különösen pedig költőkkel kapcsolatban hétköznapi lenne, nem is kellene talán akkora jelentőséget tulajdonítanunk a helynek. A szó kötéseinek vizsgálata során azonban kiderült, hogy sem a keresztény, sem a pogány szerzőknél költővel kapcsolatban másutt nem fordul elő. Ha viszont csak ez a két ilyen előfordulása van, és ráadásul ugyanarra a költőre vonatkoztatva, biztosra vehetjük, hogy a Hieronymushely kapcsolatban áll a jelző forrásával, Quintilianusszal. Az, hogy Hieronymus miért éppen ezzel a jelzővel látta legjobbnak aposztrofálni a költőt az Ageruchiahoz frott levélben, már kérdéses. Bizonyára nem az özvegynek szánt irodalmi játékról van szó. Valószínűbbnek tetszik, hogy a Quintilianust ismerő szerzőnk önkéntelenül jutott eszébe a jelző, amikor éppen Lucanust készült idézni. A költőnek quintilianusi jelzővel való megnevezése a császárkori szónoklatlan-tanár alapos ismeretére utal, aki elismerte Lucanus költői nagyságát, csak éppen kifejezőmódjának hatásvadász volta (*ardens et concitatus*) miatt inkább szónoki példának, mint költőinek tartotta.

A Lucanusszal kapcsolatos paradox vélemények közül sem Quintilianus vetette papírra a legutolsót, ti. hogy a költő „*magis oratoribus, quam poetis imitandus*”. Ugyan ez az ítélet inkább stilisztikai alapon formál véleményt a költőről, de hasonlósága szembetűnő mind Servius ítéletével: „*Lucanus ideo in numero poetarum esse non meruit, quia videtur historiam componere, non poema*” (ad Aen. 1, 382), mind Isidorus Lucanusról mondott véleményével, miszerint „*Lucanus ideo in numero poetarum non ponitur, quia videtur historiam composuisse, non poema*”. E mondat népszerűségére egyébként mi sem jellemzőbb, mint az, hogy még a Lucanus-scholionokban is feltűnik (*Lucanus dicitur a plerisque non esse in numero poetarum, quia omnino historiam sequitur, quod poeticae arti non convenit*), a 8. században pedig Jordanes Episcopus *ablativus absolutus*zá formálja: „*Lucano plus historico quam poeta testante*”. A quintilianusi és a többi, imént idézett hely tartalmi különbözősége ellenére a megfogalmazás rokonsága aligha vitatható, ami adalékként szolgálhat nemcsak egy költő sajátos megítélésének történetéhez, és egy hieronymusi jelző háttéréhez, hanem annak a felméréséhez is, hogy mennyire elevenen hatott Quintilianus mint esztéta a sajátjától oly különböző világnézeti közegben, és még több száz évvel véleményének megformálása után is.